

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ
(Рецензія на монографію В.В. Омельчука «Нормативно-правове забезпечення
державно-церковних взаємин у Візантійській імперії. –
К.: Золоті ворота, 2014. – 576 с.)

Побачила світ монографія В. Омельчука «Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії». Поява цього, без сумніву, важливого наукового видання стала, на нашу думку, помітною подією в українських візантієзнавчих студіях.

Праця присвячена розвитку системи державно-церковних та канонічних актів ромей та рецепції її норм у правових системах держав-сусідів. Увесь різноплановий комплекс церковно-канонічного права розглядається крізь призму еволюції її головних інститутів, посилення регламентації прав та привілеїв окремих церковних та державно-церковних установ. Церква, зазначає автор, займала важливе місце у виробленні та реалізації державної політики, формуванні правосвідомості підданих Візантійської імперії. Владний режим з її допомогою забезпечував лояльність мешканців, успішно інтегруючи чужорідні елементи у витворений нею гуманітарний простір. У структурі цього середньовічного простору саме християнська релігія загалом і церква як соціогуманітарний та правовий інститут зокрема відігравали для офіційного Константинополя роль своєрідного сакрального маркера стабільності соціально-політичних і правових процесів та виступали передумовою виживання у часи змін і катаклізмів православної ойкумени. Загалом питання сакральності і, відповідно, легітимності влади виступають ключовим чинником державотворчих процесів, зумовлюючи тим самим релігійно-міфологізований

характер середньовічної візантійської державності, в якій церква і держава нерозривно пов'язані між собою. З оформленням чіткої ієрархії світських інститутів держави релігія продовжувала виконувати роль одного із наріжних каменів офіційної ідеології. Саме тому релігія була функціонально потрібна органам державної влади Візантійської імперії для сакралізації існуючої системи нормативно-правових актів, відповідно, соціокультурна динаміка зумовлювала формування системи уявлень на засади державно-церковних взаємин та їхнє нормативно-правове забезпечення (с. 9).

Мета дослідження – неупереджений аналіз стану нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії, осмислення його особливостей на різних етапах історичного розвитку держави ромей, окреслення кола питань, які продовжують розглядатися як дискусійні у сучасній вітчизняній і зарубіжній науці, актуалізувавши проблеми, що потребують подальшого вивчення, насамперед щодо впливу візантійського права у цій сфері на формування української правової традиції. Об'єкт – правова система Візантійської імперії на різних етапах її історичного розвитку. Предмет – нормативно-правові (державно-церковні та канонічні) акти, які регламентували державно-церковні взаємини у Візантійській імперії, як цілісна регулятивна система (с. 11–12).

Хронологічні рамки монографії окреслені періодом існування

Візантійської імперії – 395 – 1453 рр. Подано матеріали, які виходять за ці рамки, що дають можливість визначити передумови та соціально-політичні впливи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії, вплив ромейського церковно-канонічного права на подальші правові процеси. Географічні межі дослідження політико-правових процесів включають Візантійську імперію та держави, які виступили її правонаступниками після 1204 р., – Нікейську, Трапезундську та Епірську, а також Латинську Романію, яка була створена західними лицарями на захоплених ромейських землях. Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність, пов'язану з рецепцією ромейських норм та регламентуванням державно-церковних взаємин, автор намагався охопити всі держави, які мали регулярні дипломатичні контакти з ромеями, як європейські, так і ісламського світу. Тому дослідник зупинився на проблемах міжнародно-правового характеру, які виникли у дипломатичних взаєминах офіційного Константинополя та Арабського Халіфату, Хозарського Каганату, Київської Русі, Римської курії (с. 14 – 15).

Монографія складається з переднього слова, передмови, вступу, шести розділів, висновків, термінологічного глосарія, списку умовних скорочень, хронологічної таблиці й списку використаних джерел і літератури. В останньому наведено 1414 позицій надзвичайно вагомих праць, які можуть допомогти зацікавленим читачам поглибити і розширити власні знання з цієї проблематики.

У першому розділі В. Омельчук здійснив аналіз стану наукового розроблення проблеми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, визначивши різні

підходи, які переважають в її оцінці, та їхні відмінності, також виокремив основні групи джерел, які висвітлюють нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії, та охарактеризував їх.

У другому розділі дослідник показав процес становлення системи регулювання державно-церковних взаємин у ранній Візантії та її регіональні особливості, зокрема на прикладі Єгипту, а також у державах, які виступили її правонаступниками після 1204 р., та дослідив вплив іконоборства і павликіанства на політико-правову модель Візантійської імперії та її еволюцію до початку XIII ст.

Третій розділ висвітлює особливості формування та розвитку ключових інститутів церковно-канонічного права в системі нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії. А саме автор проаналізував: 1) церковно-канонічні засади нормативно-правового забезпечення діяльності державних інститутів імперії; 2) особливості церковної ієрархії та порядок її нормативно-правового регламентування; 3) церковні стягнення і державні покарання в системі правовідносин імперії; 4) церкву у системі державної безпеки; 5) правосуддя й соціальні функції церкви у Візантії.

У четвертому розділі науковець дослідив такі особливості системи фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв церкви імперії, як інститут церковного землеволодіння, специфіку розвитку системи привілеїв церкви, інститут невідчуження церковної власності та судові повноваження церкви.

У п'ятому розділі вчений розкрив вагому роль церкви у структурі

ромейської дипломатії та показав міжнародний вплив візантійської системи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин. При цьому він акцентував свою увагу на засадах зовнішньополітичної діяльності Візантії відносно церковно-канонічних норм; ромейських впливах на адміністративно-церковні процеси та нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Київській Русі; ролі церкви у дипломатичних зносинах із західноєвропейськими державами; політико-правових особливостях релігійних взаємин Візантії з державою Сасанідів і Хозарським Каганатом; політико-правовий вплив християнства на характер візантійсько-арбських взаємин; місце православ'я в системі політико-правових взаємин Візантійської імперії та Балканських держав.

Шостий розділ висвітлює особливості регламентування державно-церковних взаємин у Візантії після 1204 р. А саме: ромейський вплив на політико-правові засади державно-церковних взаємин у країнах Латинської Романії, Болгарії і Сербії після 1204 р.; державно-церковні взаємини у ромейських державах-спадкоємцях Візантійської імперії (1204 – 1261 рр.); державно-церковні взаємини у відновленій Візантійській імперії (1261 – 1453 рр.); підготовка укладання та політико-правове значення Флорентійської унії; політико-правова спадщина Візантії.

У висновках автор наголошує: «Церква виступала об'єктом і суб'єктом нормотворення у Візантійській імперії, фактично продовжуючи творчо розвивати процеси, закладені у пізній Римській імперії. Вплив Церкви та християнства позначився на загальній динаміці

і філософії правотворення. Вже у юстиніанівській теорії імператорської влади поряд з елементами традиційної римської концепції легітимації законодавчих повножень принцепса народом простежується чужа римській традиції концепція. Згідно з останньою законодавча влада володаря отримала божественну легітимацію, а сам імператор – втілений Закон, посланий Богом на землю, якому Бог підкорив самі закони» (с. 462).

Важливим є те, що у рецензованій праці В. Омельчуком приділяється увага різноманітним зв'язкам (зокрема, міждержавним і релігійним) Візантії і Русі-України. Так, дослідник зазначає: «Ми маємо можливість чітко простежити постійний вплив нормативно-правових традицій Візантійської імперії і Церкви на українські землі. Це позначилося як на адміністративно-територіальній організації Києворуської православної Церкви, так і на змісті норм церковно-канонічного права. Становлення православної адміністративно-територіальної структури на українських землях відбулося задовго до офіційного прийняття християнства у Київській Русі. Мова йде за візантійські володіння у Криму, які виступили плацдармами для проникнення візантійських правових традицій на церковно-канонічні норми Київської Русі. Поряд з цим, помітні відмінності у дії тих чи інших норм, зумовлені особливостями соціокультурного розвитку. Введення до наукового обігу низки джерел, їхнє критичне співставлення та аналіз дозволили заповнити низку лакун при формуванні неупередженого підходу до нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин Київської Русі, церковно-канонічних засад її тогочасної системи права» (с. 464).

Загалом наукова праця В. Омельчука «Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії» справляє позитивне враження. Разом з тим після детального ознайомлення з нею у рецензента виникли деякі зауваження: 1) обмеженість обсягу монографії та специфіка джерельної бази не завжди давали змогу автору з належною глибиною розкрити зміни засад і механізмів регулювання взаємин держави і церковних інститутів, стан нормативно-правового забезпечення державної політики щодо релігії та церкви на всіх етапах історичного розвитку Візантійської імперії, тому сподіваємося, що у подальших своїх дослідженнях вчений продовжить осмислення та вивчення цієї проблематики; 2) на нашу думку, у підрозділі 5.2. «Ромейський вплив на адміністративно-церковні процеси та нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Київській Русі» (с. 310 – 325) не розкрито всієї багатомірності і багатоплановості інтенсивних і екстенсивних зв'язків Константинополя та Києва, загалом, ця візантійсько-руська співпраця заслуговує на окреме наукове дослідження; 3) навіть після остаточної ліквідації Візантійської імперії у 1453 р. її понад тисячолітній геополітичний, геостратегічний, геокультурний і гео економічний спадок та духовний вплив Константинопольського Патріархату продовжував

зберігатися й активно впливав на розвиток європейської, євразійської (російської) та інших цивілізацій, тому бажано було б в окремому розділі чи підрозділі охарактеризувати роль і місце цивілізаційної спадщини Візантії у загальнолюдському поступальному розвитку; 4) таке фундаментальне видання дуже б виграло, якби мало окремий картографічний підрозділ з якісними картами.

Проте всі ці зауваження аж ніяк не применшують цінність і вагомість праці В. Омельчука. Безумовно, йому вдалося успішно поєднати у книзі інформативність, енциклопедичність, парадигмальну концептуальність бачення проблеми та доступність викладу матеріалу.

Таким чином, сподіваємося, що рецензоване наукове видання, яке розраховане на науковців, викладачів і співробітників вищих навчальних закладів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, фахівців з історії держави і права зарубіжних країн й усіх, хто цікавиться історико-правовою проблематикою, зрештою, знайде свого читача і посприє українцям у будівництві демократичної, правової Української Самостійної Соборної Держави!

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу
української етнології ННДІУВІ